

Жан БОБЕРО

СВІТСЬКІСТЬ: ФРАНЦУЗЬКА ВИНЯТКОВІСТЬ ЧИ УНІВЕРСАЛЬНА ЦІННІСТЬ?

Шлях до світськості

Термін "світськість" як іменник вперше з'являється в "Педагогічному словнику" Фернана Бюїссона (1887 р.), який у ХІХ ст. був своєрідним тезаурусом початкової освіти французів, що містив 2600 статей, присвячених різним темам. До появи в "Педагогічному словнику" цей термін застосовувався лише як прикметник ("світська школа", "світська мораль", "світська держава"). Інший французький енциклопедист, автор відомого словника французької мови (1873 р.), Еміль Ліотре, визначав світськість як ознаку держави, яка "нейтрально ставиться до всіх культур в. є незалежною від духовенства та вільною від будь-якої теологічної концепції". Бути світською людиною означало у ХVІІ та ХVІІІ ст. бути антиклерикальною людиною, себто протистояти церкві та духовенству. Але, як ми побачимо далі, світськість не вичерпується антиклерикальною боротьбою, а пов'язана також із формуванням моралі (світської), запровадженням ідей республіканізму в таких важливих соціальних інституціях, як, наприклад, школа.

Постаючи як результат історичної побудови, французький варіант світськості зазнав у своєму розвитку три етапи: епоху заснування (період Великої французької революції), ХІХ століття - період, який можна охарактеризувати як "конфлікт двох Францій", та, нарешті, період прогресуючого світського замирення.

Відносно становлення світськості революція була доленосною, але неоднозначною подією. Доленосною - адже саме вона у травні 1791 р. заборонила релігійні феномени, що виходять за межі "норми" (єресь, богохульство, чаклунство, магія тощо...), скасувала дискримінацію у ставленні до протестантів (грудень 1789 р.), юдеїв (вересень 1791р.), гарантувала проголошену в Конституції "свободу релігійних культів" (вересень 1791 р.). Крім того, в 1792 р. було запроваджено цивільний шлюб, який відтепер ставав обов'язковою передумовою

релігійного шлюбу. Нарешті в 1795 р. було покладено початок відокремленню церкви від держави. Відтак можна сказати, що за часів революції було проголошено найважливіші принципи світськості. Одним із наслідків Великої французької революції був дуже важливий та неоднозначний документ - так звана Цивільна конституція духовенства (1790 р.), яка перетворювала духовенство на державних чиновників. Католицький Рим був обурений цим заходом.

Водночас політичний контекст, позначений війною та терором, підштовхнув до запровадження (в 1793 р.) революційних культів (культу богині Розуму, богині Свободи), осереддям яких стали нові республіканські цінності, а також - до політико-релігійних переслідувань, край яким могло б покласти відокремлення церкви від держави (яке було прокламовано, як ми зазначили вище, лише в 1795 р.). У першій половині 90-х років XVIII ст. свобода релігій у Франції продовжувала існувати лише у вигляді обмежувальних заходів, хоча паралельні культу офіційно заохочувались. Підсумок революції має вигляд, як ми зазначили вище, доволі неоднозначний: прокламація основних принципів світськості супроводжувалась подіями, які містили водночас і антирелігійні, і контррелігійні аспекти (різниця між ними в тому, що перша є боротьбою проти релігії як такої, а друга - схильна до зміни форм релігійності).

Наполеон Бонапарт зупинить як антирелігійні репресії, так і підтримку революційних культів. Він ствердить відносність та стабілізує процеси утвердження світськості, позаяк саме він покладе край тільки-но розпочатому процесу відокремлення церкви від держави. Конкордат Наполеона та Папи Пія VII скасує наслідки Цивільної конституції духовенства та надасть публічного статусу католицизму (1801 р.). Але, незважаючи на це. Католицька Церква вже ніколи не поверне собі статус офіційної релігії. Вона буде змушена погодитися з існуванням плюралістичної системи "визнаних культів" (ст.35), котра складається з чотирьох релігій: католицької, двох протестантських (лютеранства і реформаторства) та юдаїзму.

Догматичний союз між Католицькою Церквою та державою виявився, відтак, остаточно розірваним, а цивільний закон перестав враховувати релігійні норми. Французький Цивільний кодекс (1804 р.), так званий кодекс Наполеона, або взагалі не торкається релігійних питань, демонструючи у такий спосіб, що держава у своїх фундаментальних основах є світською, або ж, якщо торкається їх.

то у багатьох пунктах суперечить канонічному праву. Громадянський стан, громадянський шлюб перетворюються на реалії, що стають звичними та розповсюдженими. Розрізнення громадянства та релігійної належності відтепер існує як факт, який забезпечує рівність громадян, незалежно від їхніх релігійних переконань. Релігія, проте, продовжує зберігати свою соціальну роль: вона не тільки бере на себе функцію служб "духовної допомоги", але й залишається джерелом моралі й набуває рис привілейованої інстанції моральної соціалізації французів. Відтак, хоча упродовж ХІХ ст. ми спостерігаємо розвиток автономної медицини та громадської школи, уроки морального та релігійного виховання в останній залишаються в руках духовенства.

Починаючи з 1815 р. конфлікт між католицизмом та світською владою розгортався в ширшому контексті, який історики кваліфікують як "конфлікт двох Францій". Незважаючи на тимчасове заспокоєння та численні спроби згоди, саме цей конфлікт визначатиме обличчя ХІХ століття. Суперечки між "табором клерикалів" і "табором антиклерикалів" насправді відзначалися високими ставками. На думку перших, Франція мала знову стати католицькою нацією, повернути собі статус "старшої дочки Церкви", - адже католицизм є суттєвим елементом ідентичності країни. На думку других, сучасну Францію має бути засновано на "цінностях 1789 р". Ця, інша, Франція - "дочка Революції", далека від ідентичності, котра була б позначена релігійною відданістю. Відтак - політичну владу релігії має бути скасовано.

Конфлікт "двох Францій", що мав політичне забарвлення, загострився після поразки Франції у війні з Пруссією (1871). Клерикальний табір тоді намагався знову встановити монархію, але антиклерикальні республіканці, зрештою, отримали перемогу і знову розпочали процес наступу світськості. Контекст подій, проте, залишався конфліктним.

Сегментом суспільства, яке зазнає в цей час принципових перетворень, стає школа, в якій уроки морального та релігійного виховання були замінені на такі навчальні дисципліни, які стверджували автономність моралі по відношенню до релігії. У цей час (1881—1882 рр.) було запроваджено так звані закони Феррі, які визначали принципи побудови світської школи та викладання в ній моралі на світських засадах. Офіційно, як проголосив Жюль Феррі, відтепер "мораль тримається за рахунок власного авторитету".

Концепція світської моралі наголошувала на двох моментах: понятті людської гідності, яке постулює фундаментальну рівність

людських істот, та на понятті солідарності, котре акцентує увагу на зв'язках, що існують між людьми у часі та просторі. Зв'язок між людьми, який раніше гарантувався релігією, відтепер перетворився на невід'ємну та автономну рису самої людської природи.

В 1905 р. було ратифіковано відокремлення церкви від держави, яке поклало кінець режиму визнаних державою релігій, гарантуючи при цьому свободу совісті та віросповідання. Відтепер, коли релігії перестали бути чимось на кшталт публічних служб та перетворились на "приватну справу", настає епоха їхньої справжньої свободи.

Політика замирення держави та Католицької Церкви поступово довела свою ефективність. Із Папою було укладено угоду (1923—1924 рр.). У 1946 році, під час створення Конституції III Республіки, в якій вперше стверджу валося, що Франція є "світською Республікою", країною керувала коаліція трьох партій: Комуністичної партії, Соціалістичної партії та Народного республіканського руху (MRP, яка була партією християнсько-демократичного типу). Парадоксально, але світськість набуває конституційного статусу саме в той унікальний момент, коли вплив християнської демократії був досить відчутним.

Світськість у сучасній Франції

Закон про відокремлення церкви від держави засновує фундаментальні принципи французької світськості: свободу совісті та релігій, вільну організацію церков, їх юридичну рівність та принцип невизнання жодної з них із боку держави, можливість вільного оприлюднення релігійних переконань у межах публічного простору. До цього слід додати також світськість інституцій, зокрема, школи, а також свободу викладання в закладах освіти.

Свобода совісті починається з визнання права на "внутрішнє переконання": нікого не можна зобов'язати оприлюднити свої релігійні або філософські переконання. Так, наприклад, згадування про релігійну належність під час перепису населення є забороненим.

Щодо одного з найважливіших принципів світськості - свободи совісті, слід сказати, що він передбачає й свободу атеїзму, а також можливість індиферентизму, змішування різних вірувань, сповідання старих та визнання нових культів. Але якщо, з одного боку, ніхто нікого не має примушувати до оприлюднення релігійних поглядів, нікому, з іншого боку, не забороняється й робити це за власним бажанням, не боячись відчутти на собі наслідки таких

одкровенень. Водночас закон охороняє державних функціонерів: в усіх адміністративних документах заборонено посилення на їхні релігійні чи філософські переконання чи діяльність.

Важливо підкреслити, що свобода совісті не обмежується лише індивідуальними віруваннями. Вона цілком логічно передбачає також свободу відправлення церковних служб, якої суворо дотримуються. Щоправда, іноді трапляються випадки, як це було, наприклад, під час війни в Затоці в 1991 році, коли публічна влада була змушена охороняти деякі з релігійних служб. Останнім часом було завдано шкоди синагогам у різних європейських країнах особами, які, хоч як це сумно, плутають опозицію політиці держави Ізраїль та акти агресії проти членів юдейських общин.

Свобода організації церков ставить делікатніші проблеми, які необхідно вирішувати, - адже в цьому питанні важливо збалансувати індивідуальну та колективну свободи. Так, у Франції проблеми виникли одразу після прийняття закону 1905 р. про відокремлення церкви від держави: необхідно було вирішувати, кому мають належати культові споруди, які перебувають у громадській власності? Орієнтуючись, як на взірць, на законодавства окремих штатів Америки, а також на ситуацію Шотландської вільної церкви, було вирішено, що цю власність буде передано асоціаціям, діяльність яких "відповідатиме загальним правилам організації релігійних культів, відправлення яких вони зобов'язуються забезпечувати". Це означало, що католицька парафія, більшість членів якої більше не визнавала влади єпископа, була вимушена бачити свою церкву переданою в руки меншості, яка залишалась вірною церковній ієрархії. На той час це дозволяло уникнути подрібнення Католицької Церкви у Франції. Але на великому часовому проміжку важливо було врівноважити запровадження цього принципу.

Принцип невизнання державою жодної з релігій покладе край ситуації, що передувала 1905 року, коли існувало чотири визнаних релігії. Насправді, якщо церква - інституція, організована за приватним законом, то за такої умови унеможливується існування такого режиму публічного права, який би забезпечував та передбачав усі форми релігійної активності. Це призводить до двох наслідків: до скасування громадського виміру релігійних служб, який свого часу був достатньо виразним (наприклад, освячення церквою громадських дій та заходів), та до скасування будь-яких ознак релігійності у громадському просторі державної влади. Зазначені процеси, звісно, відбувалися поступово: так, необхідно було чекати

аж 1972 року, аби у Франції було скасовано вимогу, що стосувалась присяжних Верховного суду, проголошувати клятву "перед Богом та перед людьми".

Релігійна нейтральність громадської сфери означала також, що на громадських спорудах, зведених після 1905 року, було заборонено розмішувати будь-яку релігійну символіку. Ця заборона на перший погляд здається простою засторогою від можливих деконструктивних ексцесів із боку борців проти релігії, але, насправді, вона означала дещо більше. Франція відокремлює себе не від своїх релігійних коренів, пов'язаних із католицизмом, а від інших релігій - юдаїзму, ісламу або буддизму, водночас визнаючи їхні права, наприклад, через практику надання додаткових відпусток тим державним чиновникам, які висловлюють побажання відзначити свої специфічні релігійні свята.

Цей приклад демонструє складнощі, що супроводжують прагнення повною мірою реалізувати ідеал свободи совісті та заснувати рівність між усіма релігіями, незалежно від їх значущості та кількості людей, що їх сповідують. Французький варіант світськості відрізняється від системи угоди, яку в деяких країнах Європи держава уклала із релігійними організаціями. Наприклад, стосунки церков та держави в Італії та в Іспанії урегульовані варіативно, залежно від кожного конкретного випадку, тоді як французьке право ставить всі культу, сучасні, а також ті, що з'являться в майбутньому, в ситуацію юридичної рівності.

Світська нейтральність та принцип невизнання жодної релігії з боку держави унеможлиблює сплату заробітної платні служителям церкви та інші форми прямої фінансової допомоги церквам із боку держави. Цей принцип, однак, не перешкоджає тому, що держава підтримує армійських духівників (капеланів), уважно ставиться до правил, що стосуються наслідування майна, можливостей зниження податків для благодійних внесків на допомогу церквам, користування нерухомістю, яка, починаючи з 1905 р., перебуває у користуванні церкви.

Суворим випробуванням для принципів світськості у Франції стали недавні дискусії навколо мусульманських хусток. Ті, хто виступав проти того, аби мусульманські дівчата носили хустки у навчальних закладах, вбачали в цьому загрозу принципу рівноправ'я жінок та чоловіків, яку несе в собі така деталь одягу. Натомість, борці за толерантність нагадували, що набуття знань у школі хоча й має універсальне значення, але не виключає існування особливостей. Вони підкресливали також, що традиція носіння хусток має багатопланове символічне значення. Попри емоції ці дискусії

СВІТСЬКІСТЬ: ФРАНЦУЗЬКА ВИНЯТКОВІСТЬ...

сприяли публічному обговоренню проблем, які є принципово важливими для демократичного суспільства. Рішення Державної ради Франції було таким: сама по собі маніфестація ознак релігійності не наносить шкоди принципу світськості. Але вона стає несумісною з ним тоді, коли стає показною, стає фактором соціального абсентеїзму (неучасті у соціальному житті), прозелітизму та заворушень. Відтак, проблему треба вирішувати кожного разу окремо, з огляду на обставини.

Хоча фундаментальні принципи світськості вже давно засновано, шкільні заклади все ж залишаються цариною, де їх застосування потребує більшої гнучкості. І це є логічним, адже світськість передбачає повагу до свободи совісті в широкому сенсі слова, яка має на увазі свободу відправлення релігійних культів та свободу релігійних переконань. Водночас вона передбачає також і свободу думки, себто, рівність між правом на релігійну належність та на відмову від неї. Відтак — цілком легітимний вигляд має право кожного навчитися критичного ставлення до будь-яких догматичних або тоталітарних систем. Початкова, середня та вища школи є гарантами свободи думки. Ось чому організація "публічної, безкоштовної та світської освіти" у Франції є конституційним обов'язком держави.

Чи є світськість "універсальною цінністю"?

Світськість, проте, не відмінила присутності релігії в суспільному просторі, вона, скоріше, змінила природу цієї присутності. З появою феномену світськості релігія перестала бути інституцією, що пов'язана з державою, та втратила свою колишню соціальну обов'язковість, свій колишній статус останньої моральної інстанції. Водночас вона зберігає свої позиції своерідної асоціації. Такі релігії, як, наприклад, католицизм, який зберіг риси достатньо строгої інституціональності, розвинули такі типи діяльності, які характерні для асоціативних утворень. У Франції протягом ХХ століття було створено наступні асоціації: Християнської студентської молоді. Сільської християнської молоді. Католицької робітничої дії. Ці асоціації виконували подвійну роль: вони не тільки спонукали католиків замислюватися над соціальними проблемами тих осередків, в яких існували асоціації (наприклад, молоді, селян, робітників), але й знайомили представників цих соціальних груп із релігійними посланнями, носіями яких вони самі були. Згадані вище

асоціації, відтак, відігравали роль посередників, сприяли контактам між церквою та тими соціальними групами, котрі з поступом сучасності ставали менш чутливими до релігійного впливу.

Насправді, якщо сучасна держава прагне бути релігійно нейтральною, піклуючись водночас про "стан морального здоров'я" суспільства, необхідним є існування таких осередків, де кожна людина матиме можливість в атмосфері свободи та рівності ставити перед собою великі питання про сенс життя, взаємостосунків з іншими людьми, розв'язувати проблеми, які суспільство, котре надає перевагу функціональності та ефективності, схильне залишати в дужках. Асоціації становлять певний соціальний інтерес, оскільки навчають людей думати не лише про самих себе, але й про інших.

Двома полюсами існуючого плюралізму вірувань та релігій стають індивідуалізація та глобалізація. Індивідуалізація означає, що відтепер кожна людина має можливість самостійно просуватися шляхами пошуків сенсу. Але все не так просто. По-перше, тут існує загроза для індивіда, котрий шукає власний, неінституційний шлях до релігійності, бути поглинутим тоталітарною сектою. По-друге, мораль доби мас-медіа проповідує таку форму самовдосконалення, яка є чи не примусовою. Якщо в християнському суспільстві обов'язки "перед собою" та "перед іншим" мали сенс лише в контексті "обов'язку перед Богом", якщо на початковому етапі світської доби обов'язок "перед собою" набував сенсу в межах "обов'язку перед іншими та суспільством", то сьогодні на визначальний перетворився відкрито проголошений кінцевою метою "обов'язок перед самим собою", а відношення з іншими людьми перетворилися на відношення змагальності та зваблення. Віднині чи не соціально обов'язковим стає прагнення бути суперчоловіком або супержінкою, ефективним та успішним, легким у спілкуванні та толерантним.

Сьогодні ми маємо заново продумати відносини між єдністю та варіантами моральної свідомості. Повага до поглядів та різноманіття можливостей кожного індивіда спонукає до створення світського типу гуманізму, здатного захистити людську гідність у потрібному соціальному контексті: контексті сучасних суспільств, гідних розвивати інструментальну раціональність за рахунок пошуків смислів, у контексті медійного суспільства, яке поставило моральні цінності на потік та здатне перетворити їх на прості й сентиментальні стереотипи, в контексті суспільства ринку, яке спонукає не споживати, аби жити, але жити, аби споживати.

Отже, світськість - є універсальною цінністю, це так. Але за подвійної умови. По-перше, якщо вона залишатиметься відкритою до дискусійності, демонструватиме повагу не тільки до єдності моральних цінностей, а й до їхньої різноманітності, відтак - буде принципом, що існує в русі. По-друге, якщо вона виявиться здатною до самокритики, уникатиме самосакралізації та охоронятиме від неї будь-яку форму соціальності.

*Переклад із французької
Тетяни ГОЛІЧЕНКО*